

TRADUIR J. R. R. TOLKIEN

Francesc Parcerisas
Universitat Autònoma de Barcelona

Parlar de l'obra de J. R. R. Tolkien (1892-1973) sempre és difícil, perquè la fama dels seus llibres i de les pel·lícules que molts anys més tard es van fer a partir de la seva obra, el col·loca en una dimensió que no és la d'un autor qualsevol, immers en la complexitat d'un determinat sistema literari —en aquest cas l'anglès—, ni la d'una estrella moderna de l'èxit mediàtic —concepte posterior al mateix Tolkien que, molt probablement, l'hauria deixat perplex. En aquest article vull parlar, sobretot, de la meva experiència com a lector i com a traductor, però també des de la perspectiva de l'estudiós que s'interessa per les raons i els envitricolls socials de les traduccions: saber qui les proposa, quina difusió tenen, per quines raons triomfen o passen desapercibudes, l'impacte que provoquen sobre la cultura receptora, etc.

* * *

Cal començar assenyalant que, darrere el «fenomen Tolkien»,¹ hi ha una sèrie de textos d'enorme qualitat literària, amb ambició d'estil, deutors d'una llarguíssima tradició² i alhora notablement innovadors. Qualsevol que hagi llegit *El Senyor dels Anells* (1954-1955) n'ha de recordar les descripcions dels paisatges, les muntanyes, les coves profundes, l'estrepit estre-

1 Paga la pena recordar que el mot *hobbit* té entrada als diccionaris anglesos gràcies als personatges creats per Tolkien. D'altra banda, *El Senyor dels Anells* és el llibre més venut d'un autor modern, juntament amb *El petit príncep*, amb més de 150 milions d'exemplars. Només és superat pel *Quixot* i per *A Tale of Two Cities* de Dickens. Vegeu-ne un llistat a <https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_best-selling_books>. (Consultat: març 2018.)

2 A més de la tradició medieval, es pot fer referència a una obra d'ambició semblant, *The Well at the Worlds End* (1896) de William Morris, el creador dels *Arts and Crafts*, un moviment que no em sorprendria que hagués influït en Tolkien. Pel que fa a la primera, se'n descriu un exemple magnífic a l'article de Lola Badia, «Aragorn-Elessar, el Rei que torna amb les mans netes i l'esperit pur, segons J.R.R. Tolkien», a *Els Marges*, núm. 77, tardor 2005.

midor i confús de les batalles... De fet, la quantitat de diàleg en una obra monumental com és *El Senyor dels Anells* és extraordinàriament minsa i gairebé sempre és l'autor omniscient qui, a través de les descripcions externes o de les situacions en què l'acció es desenvolupa, ens comunica els estats d'ànim dels personatges: l'astorament, la por, el neguit, l'esforç suprem, la murrieria, el secretisme, la crueltat, etc. De manera similar, els paisatges de Rivendell o les mines de Mòria, Mórdor o les muralles concèntriques de Minas Tirith, les casetes o caus de La Comarca o les cascades de Rauros al riu Anduin han quallat en el nostre imaginari de lectors perquè, a més de servir d'escenari a moments concrets i intensos de la narració, les descripcions brillants i minucioses que Tolkien en fa tenen consistència i detalls més que suficients com per a no ser oblidades. I una cosa semblant podem dir de l'aspecte i capteniment dels personatges: Gàndalf, Frodo, Sam, Àragorn, Légolas, Galàdriel, Gòl-lum..., són descrits de tal manera que el lector poc avesat a aquesta mena de fantasies no té cap problema a crear-se una imatge mental prou clara de hòbbits, nans, elfs, mags, homes, orcs, etc. Segurament per això la visualització de l'obra de Tolkien en forma d'il·lustracions, de dibuixos o a la pantalla ha estat tan prolífica i ha tingut un ressò tan aclaparador. Amb una distinció important: aquesta lectura visual, que ha estat prou uniforme, està estretament lligada a l'èxit de l'obra, a la consegüent divulgació dels dibuixos del mateix Tolkien,³ al triomf d'alguns il·lustradors de gran dedicació i minuciositat com Allan Lee⁴ i, per descomptat, a la codificació definitiva que en van fer les versions cinematogràfiques de Peter Jackson (2001-2003).⁵ Però és important remarcar que aquesta uniformitat en la interpretació visual —i no únicament en la visual— la devem exclusivament a la coherència de les descripcions de la prosa tolkeniana. (Per pura curiositat, m'agradaria saber si, per posar l'exemple d'un eximi cas literari, les «visualitzacions» que ha provocat un personatge universal com Emma Bovary tenen una uniformitat similar.)

3 Pintures, dibuixos i esbossos de J. R. R. Tolkien es troben aplegats pel seu fill Christopher a l'àlbum *Pinturas y dibujos J. R. R. Tolkien*, Minotauro, Barcelona, 1992. Moltes d'aquestes il·lustracions són les que avui acompanyen les edicions dels seus llibres.

4 Per una varietat gran d'il·lustracions de l'obra tolkeniana, vegeu: *El mundo de Tolkien. Pinturas de la Tierra Media*, Minotauro, Barcelona, 1992. Inclou una seixantena d'il·lustracions de nou artistes diferents.

5 Hi va haver alguna versió precedent, el 1978 Ralph Bakshi va fer una pel·lícula d'animació, que va tenir un èxit molt més limitat.

Un altre valor de l'obra de Tolkien és la seva capacitat per construir un argument complex però sempre clar, llisquívol, endreçat. Es pot esgrimir que aquesta fluïdesa és conseqüència de la simplicitat lineal de l'acció i del maniqueïsm entre bons i dolents —característiques evidents que no poden ser en absolut menystingudes—, però considero que la ramificació de l'acció seguint els personatges que integren la Germandat de l'Anell fins a formar llibres independents que, en un determinat moment, permeten que subgrups de la Germandat protagonista se separin per, més endavant, tornar a confluïr (i això després de dues-centes o tres-centes pàgines) no és un detall menor de la capacitat de Tolkien per lligar en la ment del lector accions, indrets i personatges que mai no ens fan perdre el fil de l'acció ni s'esborren del nostre imaginari, ans al contrari, ens estimulen i esperonen a continuar llegint amb delit.

Aquest estil detallista i coherent, aplicat a un món de característiques absolutament noves, originals, versemblants i inexistent, ha estat, sens dubte, el principal mèrit de Tolkien. No debades se'l considera el creador modern d'un gènere que ha tingut i té (encara amb èxit més que notable) una importantíssima requesta per part dels lectors: la ficció de fantasia.⁶ Des de l'obra d'Ursula K. LeGuin fins a *Joc de Trons*, la literatura contemporània és deutora no sols de la capacitat inventiva i de la fantasia al·legòrica de Tolkien, sinó d'aquestes construccions de mons imaginaris que serveixen per emmirallar i, si s'escau, criticar, fets i capteniments de les nostres societats modernes. (El millor exemple, a la literatura catalana, és la trilogia de Jaume Fuster *Cròniques del món conegut* encetada, el 1983, amb *Lilla de les tres taronges*.) És molt possible que en un món globalitzat —i que, per tant, s'ha empetitit— l'estranyesa que podia produir la selva amazònica, l'estepa de Mongòlia, els boscos de Java, els cims del Tibet o els harems indis a un viatger europeu del segle XVIII o XIX, avui hagi desaparegut en gran mesura. La ciència-ficció amb la seva provocadora projecció cap al futur i la novel·la històrica amb les seves reconstruccions del passat són exemples clars d'aquesta estranya sorpresa que la imaginació científica o la imaginació històrica encara és capaç de proporcionar als lectors. Entre l'una i l'altra, Tolkien crea una fantasia diferent, nova, atemporal, però que conté geografia, història, llengües, nissagues, mites, cançons, llegendes... Un món versemblant, amb cultures, terres i races ben diferents i

⁶ Vegeu-ne una bona definició a: <<https://www.cliffsnotes.com/cliffsnotes/subjects/literature/what-is-fantasy-fiction>>. (Consultat: març 2018.)

allunyades les unes de les altres, però tot ell coherent, estructurat i sotmès a l'amenaça del mal i a l'esperança d'un bé sostenible. Ell mateix protagonista de la primera meitat del segle xx, Tolkien havia estat testimoni de les dues grans guerres (la primera li havia deixat seqüeles importants de salut i havia collat per sempre la seva imaginació a l'horror de la batalla de La Somme), i també era conscient de la desaparició de l'Anglaterra rural i tradicional que tant estimava. Els valors que propugnen els seus llibres són l'abnegació, el sacrifici, l'heroisme, una certa dosi d'innocència i bona fe, i els llaços de l'amistat, encara que, tot s'ha de dir, elements absents o quedin relegats a un segon terme.

Aquestes característiques de l'obra de Tolkien no sempre han estat evidents. Com en tants altres casos, tant si es tracta d'originals com de traduccions, l'èxit popular aconseguit ha determinat la fixació i la canonització de la seva obra, oimés perquè en aquest cas, com deia abans, es tracta de llibres que han servit per crear un nou gènere literari. Per exemple: tot i que la primera edició d'*El hòbbit* (1937) va assolir unes bones vendes, el llibre va ser considerat una lectura juvenil, i la complexitat monumental d'*El Senyor dels anells* (1954-1955), publicat, una mica a contracor pels editors gairebé vint anys més tard d'aquella primera incursió en el món de la ficció de fantasia, no va tenir tampoc un èxit immediat, es va vendre bé, però va trigar una mica a esdevenir una veritable "obra de culte". Va ser l'edició americana del 1965 la que va convertir *El Senyor dels Anells* en un *bestseller* internacional de proporcions descomunals, possiblement per la connexió amb el moviment jove contracultural que en aquella època es forjava als campus de les universitats nord-americanes⁷ i per la intervenció d'alguns valedors extraordinaris (com el poeta W. H. Auden, que havia estat deixeble de Tolkien a Oxford).⁸ En qualsevol cas, si *El hobito*, traduït per Teresa Sánchez Cuevas i publicat el 1964 per la Compañía Fabril Editora argentina, o *Bilbo le hobit*, en la traducció francesa de la col·lecció

7 Erin Overbey, «Auden and Elvish», *The New Yorker*, 4 de desembre de 2012: «At universities across the country, Hobbits quickly become more popular than Salinger, Heller, or Vonnegut. (Drugs probably helped: in a 1967 *Times* interview, a U.C. Berkeley official said that the Tolkien phenomenon was "more than a campus craze; it's like a drug dream")».

8 Es pot comprovar a l'article que Auden va publicar a *The New York Times*, «The Hero is a Hobbit», 31 d'octubre de 1954. S'ha fet famosa la foto d'Auden amb una samarreta amb la frase «Frodo lives».

J'Ài Lu, de 1969, mostren a les cobertes unes imatges que avui semblen del tot inversemblants (per desenfocades i ridiculitzadores) per a aquesta obra cabdal del gènere, cal comprendre que es tracta de traduccions que segurament es guiaven per l'èxit comercial de l'original anglès però que encara no intuïen (ni, cronològicament, no ho podien fer) la transcendència generacional i cultural que l'obra havia d'assolir. El mateix es pot dir d'una aparició encara més sorprenent i primicera, ara en el camp editorial espanyol: l'escriptora Cèlia Suñol, segurament per encàrrec de Marià Manent, aleshores un dels directors literaris de l'editorial Joventut de Barcelona, va fer, el març de 1946, un informe de lectura sobre *El hòbbit*, que es troba entre altres informes seus per a l'editorial. El llibre no es va arribar a publicar mai, tot i que la narradora catalana acabava l'informe dient: «*The hobbit* està bien escrito y tan bien ligado que se lee con interés del principio al fin y no dudo que su lectura ha de encantar a la gente pequeña».⁹

Quan fem la història de les traduccions, doncs, sempre és important tenir en compte el context sociològic i cultural en què es van produir. Saber per què van ser dutes a terme, per què van ser publicades aquelles traduccions i no unes altres. En el cas d'algunes traduccions de J. R. R. Tolkien, analitzar el context economicocultural (les «expectatives d'èxit») em sembla imprescindible. Com que alguns dels primers llibres de Tolkien van ser publicats per la seva vàlua i, naturalment, pensant en un imprescindible profit comercial, les traduccions es van fer sense que existís encara la llosa de culte i canonització que la seva fama posterior va imposar, obligant a sotmetre a un escrutini minuciós cadascuna de les decisions dels traductors o editors. N'és una prova evident l'aparició el 1975 de la *Guide to the Names in The Lord of the Rings* (esdevinguda el 2005 *Nomenclatura*), una llista que l'autor volia que servís per guiar de manera «ortodoxa» els seus traductors en la interpretació i maneres de traduir els noms propis, bo i atenent les intencions «filològiques» del seu creador. Cal dir que aquesta guia va ser elaborada quan només s'havien publicat dues traduccions d'*El*

⁹ Vegeu Mireia Sopena, «Introducció», a Cèlia Suñol, *Primera part*, Adesiara, Barcelona 2014, p. 16, n. 11. L'informe, de poc més d'una pàgina mecanografiada està datat el 8/3/1946 i es troba a l'arxiu dels hereus de Cèlia Suñol. Després de fer un brevíssim repàs de l'argument, diu: «En esta obra no falta nada de lo que pueda embelsar a la infancia. Lagos subterráneos y misteriosos, palabras cabalísticas, batallas cruentas con desenlaces inesperados. Por otra parte, una de las más importantes razones que hacen agradable su lectura, es, además de su indiscutible fantasía, la límpidez, claridad y corrección de su estilo. La única objeción que podría hacerse, es la de la extensión de la obra, quizá demasiado larga para los lectores infantiles...».

Senyor dels Anells, l'holandesa i la sueca, i que, malgrat proporcionar orientacions de gran interès per als traductors i especialistes posteriors, no fa mai cap referència a possibles traduccions a llengües romàniques ni, per descomptat, d'altres famílies lingüístiques més allunyades. Hi tornaré més endavant. Vegem-ne ara alguns exemples.

En el cas de la primera traducció d'*El Senyor dels Anells* a l'holandès, publicada el 1956 (immediatament després, doncs, de l'aparició de l'original), en versió de Max Schuchart, la creixent popularitat de l'obra i el fet que es convertís progressivament en una lectura generacional de culte van obligar a introduir diverses petites revisions i adaptacions menors en les successives reedicions. En realitat, però, el descontentament respecte a aquesta primera versió era prou significatiu perquè se n'arribés a fer, de manera espontània, a finals dels anys setanta, una altra traducció sencera (feina no gens fàcil) per part d'E.J. Mensink-van Warmelo.¹⁰ Segons que sembla, Mensink-van Warmelo oferia força solucions més elegants i pròximes a l'original, però aquesta traducció no va arribar a publicar-se mai de manera oficial ja que els drets editorials de Tolkien per a la llengua holandesa han estat sempre exclusivitat de l'editorial Uitgeverij M, on era publicada la traducció primera de Max Schuchart. La traducció de Mensink-van Warmelo va ser coneguda en alguns cercles i va circular en còpies diguem-ne «clandestines». En aquest cas, el que tenim, doncs, són uns drets comercials que controlen la difusió de l'obra i que permeten d'introduir algunes modificacions en les edicions subsegüents però que no poden (o no volen) abandonar la traducció existent (que ja ha estat pagada com a important inversió inicial) per substituir-la per una altra de més moderna, cosa que representaria un cost addicional considerable.¹¹

Un segon cas interessant és el de la traducció sueca d'*El Senyor dels Anells*. Publicada per Gebers entre 1959 i 1961, va patir pel fet d'haver

10 Vegeu Mark T. Hooker, «Dutch Samizdat: The Mensink-van Warmelo Translation of *The Lord of the Rings*», in *Translating Tolkien: Text and Film*, Switzerland: Walking Tree Publishers, 2004, pp. 83-92. Publicat primerament en holandès com «Nederlandse Samizdat: De Mensink-van Warmelo vertaling van *The Lord of the Rings*», in *Lembas The Journal of the Dutch Tolkien Society*, núm. 113.

11 Aquesta pràctica de retraduccions d'una obra ja publicada, relativament freqüent en el món editorial, sol cenyir-se a obres que pertanyen al domini públic, lliures per tant de drets d'autor.

estat duta a terme per un bon traductor¹² però necessàriament des de fora del circuit de la canonització tolkeniana, que, tot s'ha de dir, encara no havia esclatat amb la puixança que aviat anava a adquirir. (Canonització a la qual va contribuir no en poca mesura el mateix Tolkien amb la seva crítica, segurament justificada, als traductors poc considerats amb el seu original.).¹³ El 1957, abans per tant que aparegués publicada la traducció sueca, Tolkien ja es queixava al seu editor anglès, Rayner Unwin, del que n'havia vist, d'aquella traducció que qualificava de «desconcertant i irritant».¹⁴ El resultat d'aquestes restriccions economicoculturals va ser que fins al 2005, gairebé cinquanta anys després de la publicació en suec de la primera traducció d'*El Senyor dels Anells*, no n'aparegués una altra versió, aquesta vegada feta per Erik Andersson amb l'ajut d'una traductora de poesia, Lotta Olsson, l'assessorament d'un grup de seguidors de Tolkien (l'aprovació «del dogma» quedava, doncs, garantida)¹⁵ i, naturalment, seguint ja les instruccions de Tolkien recollides a la seva *Nomenclatura* sobre com calia traduir els noms propis. El mateix nou traductor va publicar també la seva versió d'*El hòbbit* el 2007 i, per reblar el clau de l'ortodòxia, un llibre en què descriu el projecte traductor seguint les notes que va prendre durant el procés de traducció, *Översättarens anmärkningar* («Les notes del traductor»), també del 2007.

Segons que sembla, el cas de les dues traduccions alemanyes existents és invers: la primera, de Margaret Carroux, publicada entre 1969 i 1970, gaudeix de més «prestigi» que no pas la segona, de l'any 2000, duta a ter-

12 El traductor, Åke Ohlmarks (1911-1984), era un professional que tenia en el seu haver traduccions de Shakespeare i de Dante, que no sé si van ser blasmades com ho va ser la de Tolkien.

13 Vegeu Martin Andersson a <<http://sswftapa.blogspot.com.es/2007/01/lord-of-errors-or-who-really-killed.html>>. (Consultat: març de 2018.)

14 «The enclosure that you brought from Almqvist &c. was both puzzling and irritating. A letter in Swedish from fil. dr. Åke Ohlmarks, and a huge list (9 pages foolscap) of names in the L. R. which he had altered. I hope that my inadequate knowledge of Swedish — no better than my kn. of Dutch, but I possess a v. much better Dutch dictionary! — tends to exaggerate the impression I received. The impression remains, nonetheless, that Dr. Ohlmarks is a conceited person, less competent than charming Max Schuchart, though he thinks much better of himself». (Humphrey Carpenter, ed., *The Letters of J. R. R. Tolkien*, Boston, Houghton Mifflin, 1981, p. 263).

15 Tots aquests procediments de control de la traducció per garantir-ne la correcta interpretació recorden molt (massa?) l'obligatorietat d'incloure els comentaris dels pares de l'Església a les primeres traduccions autoritzades de la *Bíblia* a les llengües vulgars.

me per Wolfgang Krege.¹⁶ En aquest cas desconec quines són les circumstàncies dels drets editorials ja que, si existeix una primera traducció ben acceptada, no és molt lògic que se'n publicués una segona d'acceptació menor. Tampoc no sé treure molt bé el trellat de les diferències entre la primera traducció francesa de *Bilbo le Hobbit* (editorial Stock, 1969), de Francis Ledoux (traductor també de *Le Seigneur des Anneaux*, 1972-1973), que, si judiquem pel que diuen els crítics, necessitava una correcció més primmirada i atenta a les instruccions tolkenianes, i la segona, publicada per Christian Bourgois (2012) i traduïda pel canadenc Daniel Lauzon (igualmente traductor del *Le Seigneur des Anneaux*, 2014-2016, a la mateixa editorial), però escandalosament anostradora, si fem cas a uns altres judicis crítics. Els comentaris publicats són, de vegades, molt durs amb aquesta segona traducció, en especial per allò que consideren un excessiu i innecessari afrancesament en la traducció dels noms propis,¹⁷ tot i que la defensa que en fa aquest «segon» traductor, Lauzon, és igualment interessant.¹⁸

Però sens dubte el cas més espectacular d'intervenció de consideracions socials, culturals o polítiques és el de les traduccions russes. Per tractar-se d'un país que no havia signat els convenis sobre els drets d'autor, l'antiga Unió Soviètica va veure multiplicar-se les traduccions de Tolkien segons l'antull de traductors i editors. El que aquí ens interessa, però, és la

16 Vegeu Rainer Nagel, «“The New One Wants to Assimilate the Alien”. Different Interpretations of a Source Text as a Reason for Controversy: The ‘Old’ and the ‘New’ German Translation of *The Lord of the Rings*», a Thomas Honegger (ed.), *Translating Tolkien: Text and Film*, Switzerland, Walking Tree Publishers, 2004.

17 «Bilbo Bessac? Où est passé le Bilbon Sacquet que tout le monde connaît depuis 1969 grâce à Francis Ledoux? Certes, une nouvelle traduction, révisée, était nécessaire, ne serait-ce que pour corriger les pétouilles de la première. A cet effet les Editions Christian Bourgois avaient mobilisé un groupe de lecteurs, chargés de signaler ces soucis, avant de demander à Daniel Lauzon de retravailler l'ensemble, sous la supervision de Vincent Ferré. Mais de là à changer les noms, il y a un gouffre...». Vegeu la crítica sencera de l'agost del 2012 a <<http://www.an-sible.com/article-nouvelle-traduction-de-bilbo-le-hobbit-108974172.html>>. (Consultat: març de 2018.)

També fa un bon resum de les discrepàncies France Jeanne Ségur a «Les traduccions d'El hòbbit i d'El Senyor dels Anells. Traducció dels noms propis i tractaments en les traduccions catalana, castellana i francesa de l'obra de J.R.R. Tolkien», FTI, UAB, TFG, juny 2017.

18 Daniel Lauzon, «Traduire Tolkien en français: On the Translation of J. R. R. Tolkien's Works into French and their Reception in France», en col·laboració amb Vincent Ferré i David Riggs, a Thomas Honegger (dir.), *Tolkien in Translation*, Walking Tree publishers, Zürich-Berne, 2003, p. 45-68.

seva prehistòria. A finals dels anys seixanta, els primers lectors soviètics van haver de llegir *El Senyor dels Anells*, o alguna cosa que vagament s'hi assemblava, en forma de *samizdat* (còpies, sovint mecanografiades, que circulaven il·legalment de mà en mà). Una d'aquestes versions la va fer una coneguda traductora de ciència-ficció (havia traduït Stanislav Lem i Ray Bradbury), Z. A. Bobir. Bobir en realitat va traduir una mena de resum de la novel·la, i l'enginyer Semion Umansky la va ajudar en altres passatges i va afegir al conjunt *The Hobbit*, de forma que totes dues obres circulaven, resumides i alterades, sota el nom de *La novel·la de l'Anell*. Una de les dificultats per publicar l'obra era el seu contingut i el fet que, massa sovint, molta gent trobés una analogia entre Sàuron i Stalin. Bobir i Umansky van decidir aleshores convertir l'obra en una ficció «científica». Amb aquesta finalitat van escriure una sèrie d'interludis en els quals s'explica que, en un institut d'investigacions científiques, s'ha obtingut una mostra de basalt i, en comprovar el grau de fusió del testimoni extret, apareix a l'interior un anell, etc. Aquest anell fa que els científics presents «recordin» la història de l'anell, perquè en realitat l'anell és una mena de potentíssim aparell científic que conté la memòria dels temps antics, gairebé com un xip de la moderna electrònica. Trobem aquí, doncs, tres elements extratextuals de gran importància: la censura de la literatura de fantasia a l'URSS, la bona recepció de la ciència-ficció i la manca de control sobre els drets d'autor. El que van fer els traductors va ser trobar una fórmula per vestir de ciència-ficció una fantasia i, així, donar cobertura oficial a la seva versió. Quan, finalment, aquesta traducció fou publicada per una editorial, ja als anys noranta, va haver de competir —desfavorablement, segons diuen— amb altres versions que sortien al mercat, però encara va servir com a traducció interlineal (hi ha paràgrafs sencers d'aquella traducció copiats al peu de la lletra) per a la traducció de Grigorieva i Grushevskii, als anys vuitanta.¹⁹

Molt menys rocambolesca és la història de la traducció catalana. A la primera meitat dels anys setanta vaig llegir *El Senyor dels Anells*. En aquella època em dedicava exclusivament a la traducció, i el llibre, en un volum ben gruixut, me'l va deixar un amic que residia a Oslo, i que l'estava llegint perquè allà ja era un llibre de gran èxit entre els seus coneguts. Aquell exemplar, que és el que vaig utilitzar en la meua traducció anys més

¹⁹ Dec aquestes curioses informacions a un treball d'Anna Sávina, al curs d'Història de la traducció 2007-2008 de la FTI, UAB. Per a una anàlisi general de les traduccions russes, vegeu: Mark T. Hooker, *Tolkien Through Russian Eyes*, Suïssa, Walking Tree Publishers, 2003.

tard, correspon a la setena impressió (1971) de l'edició en un volum en *paperback*, apareguda a Anglaterra el 1968. Aquesta edició només inclou un apèndix: «A part of the “Tale of Aragorn and Arwen from the Annals of the Kings and Rulers”» (part V de l'apèndix A). Com en el cas de l'antiga Unió Soviètica, cal entendre el context polític espanyol del moment per seguir millor les vicissituds de l'edició de l'obra de Tolkien a la península. En castellà la va publicar Paco Porrúa a Minotauro el 1977 —un editor i una editorial especialitzats en ciència-ficció que s'havien traslladat de Buenos Aires a Barcelona fugint de la dictadura (del cop d'estat de la junta militar del general Videla, el 1976). Els drets de Tolkien en espanyol els havia tingut anteriorment l'editorial argentina Fabril Editora de Jacobo Muchnick, que, com hem vist, només va editar *El hobito* (1964). Poc abans del 1977, doncs, vaig pidolar per algunes editorials de Barcelona (recordo Euros, editorial del diari *La Vanguardia*, i Seix Barral) manifestant el meu interès per traduir aquella novel·la que arribava acompanyada de l'èxit d'un autèntic *best-seller*. Les respostes que vaig obtenir van ser sempre negatives. Immediatament. Existien, com a mínim —això ho penso ara—, dos factors que en aquell moment ho justificaven. D'una banda el cost excessiu d'una obra monumental com aquella, cara de traduir, de drets, d'editar. Però, d'altra banda, hi havia, suposo, una consideració més punyent: en un moment d'efervescència política, als anys de la fi de la dictadura franquista, allò que els editors venien i no paraven d'editar eren textos polítics, assajos d'història, volums sobre el marxisme, els sindicats, els partits polítics, la revolució o la reforma agrària. N'hi hauria d'haver prou a recordar l'èxit de revistes com *Cuadernos para el Diálogo* o *Cuadernos del Ruedo Ibérico*, i el d'editorials com Edició de Materials, Laia, Estela, Icària, Nova Terra, Júcar, Anagrama, Lumen, Tusquets i tantes d'altres. En un món lector àvid de textos sobre política, història i ciències socials, una enorme trilogia amb elfs, nans, orcs, hòbbits i arbres que parlen havia de semblar una tria massa estrambòtica i al·lucinada, del tot fora de lloc. És a dir, la visió més estrictament comercial del que podien haver representat *El hòbbit* i *El Senyor dels Anells*, si mai hi va ser, no va tenir prou força per escolar-se entre els grans capítols que constituïen els interessos ideològics dels lectors del moment. Fet i fet, la traducció el 1983 d'*El hòbbit* a la col·lecció L'Esparver d'Edicions de La Magrana, n'és ben indicativa: estem davant una editorial que s'enfronta a la crisi del llibre polític i que, justament, pot remuntar-la gràcies a les lectures escolars obligatòries tot just acabades d'introduir dins el sistema de l'ensenyament autonòmic, a partir del 1979. Que no es continu-

és, dins la mateixa col·lecció, amb la trilogia d'*El Senyor dels Anells* posa de manifest els límits evidents del risc comercial quan el públic encara és un públic escolar captiu, de primers lectors, de llibrets amens i no gaire llargs.

Aquest extens repàs fa prou evident que hem de saber valorar els elements sociològics que envolten les traduccions perquè sempre tenen un enorme pes a l'hora d'avaluar les seves característiques més connotades, més essencials. La traducció mai no es produeix en un buit.

* * *

Els condicionants anteriors, naturalment, també van tenir el seu pes en el moment en què vaig emprendre la traducció d'*El hòbbit* per a la col·lecció L'Esparver. Coneixia l'èxit editorial de Tolkien als països de parla anglesa, però no tenia cap mena d'informació addicional: l'exemplar de l'edició original que he mencionat, amb una part d'un únic apèndix, i prou. Sabia, això sí, que el llibre es publicaria en una col·lecció escolar, que anava adreçat a estudiants que havien d'engrescar-se amb la lectura i que, paradoxalment, havien d'assolir un bon nivell de català a partir de les classes, la lectura i el seu coneixement, sovint pobre i embastardit, de la parla del carrer. Per això, prou curiosament, *El hòbbit* és més farcit de cultismes o formes potser un xic arcaïques o desuetes que no pas d'altres traduccions. Pensava —i penso encara— que algun «llur» no havia de fer mal a aquells lectors potencials que, a les aules, aprenien de l'existència d'uns possessius que, a la vida real, no havien sentit mai. (Els mateixos estudiants que també aprenien a fer servir, val a dir-ho, amb menys escarafalls, el *their* en anglès.) També en el ventall lèxic considerava —i considero encara— que el mot apropiat i just sempre encaixa millor, encara que el seu ús no sigui prou habitual; aquí, la mal anomenada sinonímia em semblava que hi tenia molt a dir i que, de tant en tant, podia trobar mots que enriquessin el vocabulari d'aquells primers lectors. L'original presentava, a més, algunes particularitats: l'aparició d'una divertida rastellera de nans em va fer veure la importància de l'ús del pronom personal (aquí encara no grafiat amb majúscula, «En», com apareixerà en alguns tractaments nobles posteriors a *El Senyor dels Anells*). Però, és clar, la gran pega de la traducció va ser no saber que existia la nomenclatura dels noms propis elaborada per Tolkien i no disposar dels apèndixs. Fins alguns anys més tard, quan vaig començar la traducció d'*El Senyor dels Anells*, els agents no ens van fer arribar aquella font d'instruccions tan valuoses. Això vol dir que, seguint la convenció moderna de no traduir els noms propis en la ficció, a la meua traducció

d'*El hòbbit* vaig deixar-los tal com apareixien a l'original: Baggins, Gollum, Gandalf, Mordor... sense traduccions de sentit, ni adaptacions fonètiques, ni accents que marquessin les síl·labes tòniques de cada cas. A favor de la traducció es pot argumentar que els poemes tenen, com a mínim, una mètrica acceptable, que les endevinalles i rodolins ho són, i que la llengua dels ogres (Guillem, Bert, Ton) al capítol segon d'*El hòbbit* és prou col·loquial, com és enrevessat el parlar estrafet i les juguesques d'en Gollum. Encara caldria afegir, entre les dificultats, la traducció de les runes èlfiques a la introducció, al mapa, a la inscripció d'entrada a les mines de Mòria, perquè, en aquest cas, al traductor li cal reescriure l'èlfic si vol que cada lletra de la traducció correspongui a un signe escrit i sempre reaparegui la mateixa lletra allà on hauria d'anar si la transcrivíem a la nostra llengua.

També en aquest cas, les restriccions comercials van fer que les revisions dels noms, d'acord amb la *Nomenclatura* tolkeniana, no fossin introduïdes fins que l'editorial va poder permetre's de fer-ne una revisió a fons.²⁰

La traducció dels noms propis va ser, de fet, una de les grans tasques prèvies a la traducció d'*El Senyor dels Anells*. Vaig convertir tota la *Nomenclatura* tolkeniana en un fitxer alfabetitzat (tot manual, ja que els ordinadors encara eren a les beceroles),²¹ i a cada fitxa hi enganxava les explicacions i consideracions de Tolkien, i hi anotava, quan Tolkien indicava que s'havia de traduir, la possible traducció o traduccions catalanes. Tolkien especifica que no tots els noms han de ser traduïts, alguns «figura» que ja han perdut qualsevol reminiscència del sentit dels seus orígens i, per tant, en la llengua de traducció poden continuar igual, ja que tampoc en la llengua d'arribada arribaran a suggerir res d'especial als lectors. Però els noms que *cal* traduir, ho poden ser íntegrament o només de forma parcial. En aquests casos és bo adaptar-se a les normes i mirar de treure'n el màxim profit. En el cas dels noms propis, em va fer molt de servei el llibre de F.

20 No sé en quin moment es van introduir les modificacions però, el 2010, la vint-i-sisena edició ja les incorpora.

21 La traducció d'*El Senyor dels Anells* va coincidir amb l'inici de la informatització generalitzada. L'editorial Vicens Vives havia adquirit uns programes nous, en uns armaris descomunalment, que li permetien de compondre amb rapidesa a partir dels disquets d'una Olivetti ETV300 que jo vaig adquirir, aconsellat per Jaume Fuster i Avel·lí Artís, «Tísner», que n'eren els primers, i fervents, usuaris. Això permetia fer les cerques i substitucions, que fins aleshores eren manuals, amb una rapidesa insòlita.

de B. Moll sobre els llinatges catalans²² que em permetia de trobar formes catalanes genuïnes que tinguessin el mateix dring que Tolkien els havia volgut donar en el seu text.

De totes, la més evident és el cognom dels protagonistes (Bilbo Baggins a *El hòbbit* i Frodo Baggins a *El Senyor dels Anells*, oncle i nebot). A més, aquest era un nom propi que, a la traducció d'*El hòbbit*, feta encara sense les instruccions tolkenianes, jo, seguint el costum habitual de les traduccions, havia deixat intacte: Baggins. Però Tolkien insisteix que cal traduir-lo segons el sentit del mot anglès *bag*, que a més també forma part de l'indret on viu la família: *Bag-end*, el fons d'un sac o un cul-de-sac.²³ Cognoms catalans existents com ara Sac, Sacs, Saques, Saquet, Saqueres, Saquetes... i d'altres derivats de bossa (Bossall, Bossot, Bossoms, Bossic...) van ser anotats a la fitxa corresponent per veure quina era la tria millor. Recordo haver descartat els relacionats amb bossa perquè no em permetien derivar els compostos que després explicaré. Vaig descartar també «Sac» perquè no em semblava prou eufònic, tenia una sola síl·laba en comptes de les dues de l'original, i podia ésser motiu de facècies impròpies per culpa de l'expressió grollera «donar pel sac». «Sacs» tenia l'avantatge de ser un cognom amb una certa rellevància artística, la del dibuixant Joan Sacs, però continuava sent monosil·làbic. «Saqueres» i «Saquetes» (anys més tard algú em va dir que havia conegut una casa que se'n deia: Can Saquetes) tenia el problema d'allargar a tres síl·labes el cognom. D'ací doncs que la tria fos «Saquet». Bilbo Saquet i Frodo Saquet em permetien lligar el cognom familiar d'aquests hòbbits amb el seu lloc de residència, un carreró sense sortida, un *bag-end* o *cul-de-sac* que, a més, em facilitava de fer una juguesca amb el mot *atzucac*, que té el mateix sentit, amb només el canvi d'una lletra: *atzusac*. Més encara: els cosins creguts, impresentables i estarrufats dels Saquets es diuen Lobèlia i Oto Sackville Baggins. El cognom Sackville té un aparent deix d'alta societat, i em recordava la famosa escriptora Vita Sackville West (l'amiga de Virginia Woolf); Lobèlia i Oto no són noms de fonts massa habituals i, d'altra banda, Tolkien no demana de modificar-los. Sackville, a més, remet, de bell nou, a «sac», a «bag». Aquí, doncs, vaig optar per fer el mateix doblat que Tolkien al seu original, vaig adaptar-los per Lobèlia i Oto Vilabossots i de Saquet. Em van venir de seguida al cap

22 Francesc de B. Moll, *Els llinatges catalans*, 3 vols., Raixa, Palma, 1959.

23 A la traducció castellana, la solució adoptada és «Bolsón».

cognoms tan il·lustres com Vilarasau o Vilabadal..., i la partícula «de» anteposada a Saquet els confereix un escreix de fums nobiliaris. Altres noms adaptats seguint les instruccions, al meu parer amb prou fortuna, són Strider (que fa grans passes, grans gambades) convertit en català en Muntaner o Gambús —es tracta d'alguns dels noms que rep l'Àragorn, un dels grans protagonistes de l'obra. La possibilitat de fer servir un cognom com Muntaner, de llinatge literari egregi, retornant-li el sentit etimològic d'algú relacionat amb la muntanya, afavoria aquesta complexa plenitud referencial que té l'original. Un tercer cognom adaptat amb certa fortuna és el del propietari de la taverna de Bree, on es refugien els hòbbits després d'haver abandonat La Comarca. L'home es diu, al text anglès, Barley Butterman. En aquest cas vaig canviar els referents a la «mantega» (*butter*) pels de l'«oli», en una romanització prou pertinent en una traducció al català i emprant un llinatge, Oliu, prou conegut. En el nom de fonts, vaig haver d'inventar un «Ordi» inexistent en català, però això permetia de conservar la referència al *barley* anglès i a la cervesa com a element essencial de la taverna de Bree tot mantenint la sonoritat de l'al·literació entre el nom i el cognom que té l'anglès.

Un altre dels elements que vaig adaptar va ser l'accentuació: conservar la grafia de l'original anglès sense tenir en consideració la pronúncia hauria creat, en especial en aquells noms que són una invenció tolkieniana, una opció desafortunada que provoca una errònia reproducció fonètica. Calia accentuar segons les regles del català les síl·labes que Tolkien considera tòniques; això fa que accentuem hòbbit, Mórdor, Àragorn, Gàndalf, Galàdriel, Éomer, Ànduin o que el mot Gollum «anglès» passi a ser Gòllum en català. (Noteu que la lectura embastardida de la grafia anglesa en català hauria estat Go-llum, com la de hòbbit, sense accentuar, hauria estat ho-bbit!) *The Complete Guide to Middle-Earth* de Robert Foster²⁴ no sols va ser de gran ajut sinó que en moments de dubtes, per tal de no perdre'm adoptant solucions variades, vaig anotar en llapis, al costat de l'entrada de la guia de Foster, la solució que jo hi donava i la pàgina on l'havia aplicada.

La necessitat de garantir que, al llarg de la traducció dels tres volums d'*El Senyor dels Anells*, no es produïssin incongruències o badades em va fer recórrer sovint al llibre de Barbara Strachey, *Journeys of Frodo: An Atlas*

24 Robert Foster, *The Complete Guide to Middle-Earth*, Ballantine, Nova York, 1978.

of J. R. R. Tolkien's *The Lord of the Rings*,²⁵ que conté cinquanta mapes detallats, a diferents escales, d'indrets de la novel·la (ciutats, castells, boscos, rius, ponts, carreteres...), amb els noms dels accidents geogràfics, les corbes de nivell i els recorreguts dels personatges, amb indicació de les dates en què es troben a cada lloc. En aquest cas, també aprofitava per anotar en llapis al damunt de les pàgines del llibre i fer més fàcil de recordar, mentre avançava en la traducció, que Dunharrow i Underharrow havien de ser Puigdelara i Valldelara i que el Muster of Rohan que se celebra a la vora del Riuneu el 9 de març havia de ser l'Assemblea de Ròhan. Per al traductor, la possibilitat de tenir al davant un planell de la construcció laberíntica de les ciutadelles i muralles de Minas Tirith, sempre serà impagable.

Un segon element important a l'obra de Tolkien són els poemes i les cançons, o bé sencers o bé citats només fragmentàriament. Resulta inconsistent que, en una obra d'alè èpic, que sovint remet a aquestes peces literàries del passat o que aprofita celebracions per evocar llegendes o moments de grandiositat històrica, les traduccions «poètiques» siguin maldestres. L'adaptació a formes tradicionals catalanes com l'heptasil·lab, l'octosil·lab, el decasil·lab o el vers amb cesura de 6+6 és el que hi vaig emprar més sovint: «Oh els qui erreu per terra obaga, / no us afligiu! L'ombra boscana / per força sempre ha de cedir [...]» o gairebé com un refrany: «En Tom Bombadil / és un bon xicot; / duu jaqueta blava / i el calçat ben groc [...]».

Un tercer element de certa complexitat va ser decidir quina mena de tractaments havien d'emprar els diferents personatges entre ells. Atès que l'anglès fa servir de manera generalitzada el pronom *you* calia «desfer» —i, de fet, restituir— les fórmules de tractaments d'acord amb les possibilitats del català (tu, vostè, vós). *El hòbbit* i *El Senyor dels Anells* reuneixen un munt de personatges de diferents categories, races i condicions, de vegades amb distincions importants segons si es tracta de nobles, reis, elfs, mags, criats, soldats, etc. Per poder establir una relació que es mantingués al llarg del text i que reflectís el tipus de rang del discurs que, com a lector, jo els atribuïa, vaig haver de recórrer a un sistema molt elemental (però efectiu): en una llibreteta de telèfons indexada alfabèticament anotava els personatges i, mitjançant una fletxa, com es dirigien als seus interlocutors. Damunt la fletxa hi anotava el tractament emprat. Com que el tractament de vegades no és correspost i és només unidireccional, calia fer l'operació a

25 Barbara Strachey, *Journeys of Frodo: An Atlas of J.R.R. Tolkien's The Lord of the Rings*, Allen & Unwin, Londres, 1981.

la inversa amb l'altre interlocutor. El cas més clar és el de la parella formada per en Frodo i en Sam. En Sam sempre es dirigeix a en Frodo dient-li «Master / master Frodo», el tracta, doncs, amb la deferència d'algú que, tot i l'amistat i el sacrifici compartit, no hi té prou confiança per emprar el «tu». D'altra banda penso que els hòbbits constitueixen una societat cordial però tradicional, més aviat conservadora, on les formes són importants. Aquesta relació fa que, a la traducció catalana, en Frodo tracti a en Sam de «tu», mentre que en Sam tracta en Frodo de «vostè», un cas típic de la relació entre el senyor i el company que li fa de criat. Naturalment, la qüestió dels tractaments és subjectiva, i el català té la sort (o la dissort) de poder recórrer a tres pronoms ben diferenciats. Per a mi era molt clar que les diferents races que apareixien a *El Senyor dels Anells* havien de tenir un tractament diferent, sobretot quan es troben les unes amb les altres, o per distingir els personatges importants (reis, mags, elfs...) dels homes o dels nans o dels hòbbits. Ara bé, alguns d'aquests tractaments varien amb el temps, o les circumstàncies. El cas que em sembla recordar com més destacat és el d'en Bilbo. Quan es desenvolupa l'acció corresponent a *El Senyor dels Anells* en Bilbo ja fa anys que viu amb els elfs i, al final de l'obra, s'embarcarà amb ells. La seva vida s'ha «elvificat». Arriba un moment, de vell, en què en Bilbo, doncs, tracta als elfs com a iguals, cosa que no succeïa anteriorment. La llibreteta a què m'he referit em servia per poder fer el seguiment de tots aquests personatges i dels tractaments que es produeixen. Per exemple:

Pippin	a Gàndalf	vostè
Pippin	a Bèril	tu
Strider	a Bòromir	vós
Strider	a Sam	tu
Théoden	a Gàndalf	vós
Gàndalf	a Théoden	vós
Théoden	a Éomer	tu
Éomer	a Théoden	vós
Dénethor	a Pippin	vós (però a partir del moment en què li fa jurament de vassallatge de tu)
Pippin	a Dénethor	vostè

En general, entre iguals —inter pares—, per exemple entre els hòbbits, els personatges es parlen de tu. Com més respecte, la fórmula passa a ser vostè o, encara més elevada, vós (aquest sol ser el tractament per als elfs, reis, mags, etc.). Alguns casos podrien ser discutibles: en Gàndalf parla de tu a N^oÉlrond (són iguals en poder i saviesa) però parla també de tu al Senyor dels Nazguls (en aquest cas per menyspreu cap a una criatura maligna), i parla de vós a Théoden, a Fàramir, a Dénethor, a Bóromir o a Guimli... que són «autoritats» dins els seus respectius mons d'homes o de nans. El vós, que en el català actual és molt formal i està en desús, és extraordinàriament útil en una traducció perquè permet convertir el «you» anglès en aquestes tres opcions ben marcades: tu, vostè, vós. Un detall curiós: a la primera part del film d'*El Senyor dels Anells*, a l'episodi de la taverna de Bree, algú es dirigeix a l'hostaler (el senyor Ordi Oliu, a qui m'he referit abans) fent servir el vós. Crec que és l'única vegada que el doblatge cinematogràfic català ha emprat aquest tractament!

Una altra dificultat afegida en l'obra de Tolkien són els dialectes. S'ha escrit molt —i no sempre de manera prou enraonada— sobre l'ús dels dialectes a les traduccions. En aquest cas, a més, els dialectes no corresponen a cap característica «real», sinó que formen part de les invencions de Tolkien i costa de saber fins a quin punt els podem donar un pes específic. En la traducció catalana els únics detalls lingüístics per deixar-los marcats d'alguna manera van ser alguns trets peculiars emprats pels homes del sud (Bóromir, Fàramir...): aqueix, son/seua, naltros, mos/vos per ens/us..., i fer que els orcs tinguessin un parlar com més desballestat millor.

* * *

Des del punt de vista personal, crec que el temps esmerçat en les traduccions de Tolkien em va servir per apreciar el seu estil i manera de narrar, per admirar l'enorme tasca de construcció d'uns mons imaginaris plens de coherència i, sobretot, per intentar deixar una petita petja en el model de llengua que la ficció de fantasia podia emprar en català. L'interès per la traducció i els seus reptes i *constraints* m'han fet seguir, amb notable inconstància, algunes vicissituds de les moltíssimes traduccions de les seves obres, sotmeses no sols a les dificultats específiques dels textos tolkenians sinó també als entorns socioculturals en què han estat publicades, un camp en el qual encara queda molt per analitzar.